

Folklorşünaslıq: problemlər, tədqiqatlar

Fikrət TÜRKMƏN

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Ege Universiteti, Türkiyə

GÜLÜŞ NƏZƏRİYYƏLƏRİ

Xülasə

Lətifəyə, yumora, satiraya yaxın olan daha bir növ var ki, o da mizah adlanır. Mizahla bağlı nəzəriyyələrin heç biri bütövlükdə mizahı və gülməyi tam ifadə etmir. Buna görə də o, birdən çox prinsipə əsaslanı bilər və ya nəzəriyyələr birləşdirilməyə çalışılır. Bu üç əsas nəzəriyyə “üstünlük, uyğunsuzluq və rahatlama” nəzəriyyələridir.

Məqalədə bu nəzəriyyələrin əsas müddəaları, ortaya çıxmaları, haqlı və haqsız tərəfləri və təmsilçiləri haqqında qısa məlumat veriləcəkdir.

Açar sözlər: mizah, gülüş, yumor, zaraft, üstünlük, uyğunsuzluq, rahatlama, nəzəriyyə

THE THEORIES OF HUMOR

Summary

There is also a kind that close to the joke, humor, satire that is called mizah (humor). The theories dealing with the humor don't fully express humor and laughter. That's why it can be based on the more than one principles or the theories are tried to be join. The main three theories are: preference, discrepancy and relief.

In the article the short information will be given about the basic provisions, their emerging, right and wrong sides.

Key words: humor, laugh, joke, preference, discrepancy, relief, theory

ТЕОРИИ СМЕХА

Резюме

Существует еще один вид схожая с анекдотом, юмором и сатирой с названием смеха. Не одна теория связанная со смехом, в целом до конца не выражает. Поэтому он может опираться на множество принципов, или же старается воссоединить теории. Эти три основы, «преимущество, несообразность и устраивать» являются теориями.

В статье будут даны краткие сведения об основных положениях этой теории, их появления, так же будут выявлены их истинные и неверные стороны, и расскажут об их представителях.

Ключевые слова: смех, юмор, шутка, преимущество, несообразный, устраивать, теория

Əsas mizah nəzəriyyəsi. İndiyə qədər mizahın, komikliyin ya da gülüşün tam şəkildə nə olduğu və haradan gəldiyi haqda qaneədic cavab verən və əhatəli nəzəriyyə irəli sürən olmamışdır. Bir çox alimlər, filosoflar, psixoloqlar, ədəbiyyatçılar, antropoloqlar, pedaqoq və dilçilər bu mövzuda fikir və mülahizələrini irəli sürmüş, fəqət heç biri sanballı bir nəzəriyyə yarada bilməmişlər. Bu səbəblə də mizahın tam şəkildə nə olduğu müəyyən edilməmişdir. Ona görə də mizahın yerinə daha çox “gülmək” anlayışı öyrənilmiş, hətta “gülüş” miza-

hın, bir növ, göstəricisi olaraq qəbul edilərək onun ortaya çıxması və səbəbləri araşdırılmışdır. Buna görə də bəzən mizah nəzəriyyələri, bəzən də “gülmək” nəzəriyyələri anlayışı istifadə edilir. “Gülmək” və ya mizah nəzəriyyələrinə yönəldilən digər bir tənqidi baxış isə mizahın tam olaraq nə olduğu, necə təyin olunduğu və təməlində nələrin yer aldığından ziyadə mizahı və gülüşü ortaya çıxaran səbəblər və şərtlərlə bağlıdır.

Bəzi alimlərin mizah, gülmək və komiklik haqqındakı görüşləri bir-birindən tamamilə ayrı ikən, bəzilərininki bir-birinə daha yaxındır. Bu görüşləri və fikirləri bütövlükdə üç əsas nəzəriyyədə cəmləşdirmək mümkündür:

1. Üstünlük;
2. Uyğunsuzluq (ziddiyyət);
3. Rahatlama.

XX əsrdə bir çox nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Bu nəzəriyyələr müxtəlif adlarla adlandırılsa da, hamısı bu üç əsas nəzəriyyənin altında toplanır. Bununla yanaşı, mizahla bağlı nəzəriyyələrin heç biri bütövlükdə mizahı və gülməyi tam şəkildə ifadə etmir. Buna görə də o, birdən çox prinsipə əsaslanı bilər və ya nəzəriyyələr birləşdirilməyə çalışılır. Bu da bəzi fikirlərin hansı nəzəriyyə qrupuna daxil edilməsi ilə bağlı sual doğura bilər.

Bu üç əsas nəzəriyyə “üstünlük, uyğunsuzluq və rahatlama” nəzəriyyələridir. Aşağıdakı bölümlərdə bu nəzəriyyələrin əsas müddəaları, ortaya çıxmaları, haqlı və haqsız tərəfləri və təmsilçiləri haqqında qısa məlumat veriləcəkdir.

1. Üstünlük nəzəriyyəsi qrupu

“Gülüş” nəzəriyyələrinin ən qədimi olan üstünlük nəzəriyyəsinin bünövrəsi antik dövrə qədər gedib çıxır. Nəzəriyyə antik dövrün ən qabaqcıl alimlərindən olan Platon və Aristotellə başlayır. Bu iki filosof komikliyin ilk nəzəriyyəçiləri hesab edilirlər. Tarix boyunca bu nəzəriyyə özünə çoxlu tərəfdarlar tapmışdır.

Platon gülüşün özündə özünü tanıı mamaq olduğunu söyləyir. Bir insan özünü digərlərindən daha üstün hesab etdiyi zaman gülr, beləliklə, onu təhqir edir. İkincisi isə vəziyyətin şüurlu şəkildə olmasa da, bir adamın özünü bilməməsinin yaratdığı komikliyə gülr.

Aristotel “Poetika” əsərində gülünclüyü zərər verməyən xəta və ya çirkinlik olaraq görür, lakin gülməyi tamamilə mənfi şəkildə dəyərləndirmir. Ruh haqqındakı psixoloji yazısında isə gülməyi insanı heyvanlardan ayıran əsas bacarıq şəklində izah edir. Gülmə və komikliyi qəbul etmə bacarığı insanın öz kimliyini formalaşdırmaqda açar rolu oynayır.

Orta əsrlərdə və Renesans dövründə “komiklik, mizah, gülmək” mövzularında yeni və təsirli bir əsər yazılmamışdır. Onsuz da orta əsrlərdə təsirli olan xristianlıq təlimində gülüş müsbət qəbul edilməmişdir, buna görə gülməklə bağlı nəzəriyyəyə aid əsər yazmağa ehtiyac da olmamışdır. Sadəcə Renesans dövründə italyalı Ludovik Kastelvetro Aristotelin “Poetika”sına şərh yazarkən bu mövzuya da müraciət etmiş və gülməyin dörd səbəbindən bəhs etmişdir:

1. Adət-ənənələrin gözdərdə edilməsi, dəlilik, sərxoşluq;

2. Elmi və sənəti saymamaq, cəhalət, kibir, özü haqqında yüksək fikirdə olmaq;

3. Qəsdən yanlış hərəkət etmək, ağıllı cavab;

4. Təsadüf, aldatma.

XVII əsrdə yaşayan ingilis filosofu və siyasətçisi Tomas Hobbes isə mizahda üstünlük nəzəriyyəsinin öncüllərindən hesab edilə bilər. Xüsusilə, o, “Levitan” (1651) adlı əsərində gülməklə bağlı olduqca önəmli və əsrlər boyu digər alimlərə təsir edən mülahizələr irəli sürmüşdür. “Ani bir zəfər gülmə adlanan üz ifadəsinə səbəb olan ehtirasdır. Bu da ya onları məmnun edən ani bir etiraz tərəfindən, ya da xarab olan bir şeyin başqa bir şey kimi qavranılmasından, özünü qəflətən alqışladıkları bir qarşılaşdırmadan qaynaqlanır. Bu vəziyyət daha çox özlərinin heç bir bacarıqlarının olmadığına fərqində olub başqalarının qüsurlarını izləməklə özlərini daha yüksəkdə görməyə çalışanlara məxsusdur”. Hobbesə görə, bir insan özünü digərlərindən üstün hiss etdikdə onların qüsurlarını görüb öz vəziyyətinin onlardan daha yaxşı olduğu nəticəsinə gəldiyi zaman gülür.

Üstünlük nəzəriyyəsinin digər bir müdafiəçisi ingilis filosofu və sənətçisi Antoni Ludoviki gülüşün insanın qədim zamanlardan bu günə qədər gələn bir davranışı olduğunu söyləyir. Gülüşün bir dava nəticəsində meydana gəldiyi fikrinə qatılır və dişlərini göstərməyin gülməkdəki fiziki cəsarətin bir göstəricisi olduğunu iddia edir. Yəni insan qarşısındakının gücsüzlüyünə, fiziki qüsurlarına və ya fiziki rahatsızlıq verən vəziyyətinə gülür. Bu bir mənada ibtidai (primitiv – Q.Şəhriyar) gülüş kimi dəyərləndirilə bilər. Xüsusilə uşaqlarda və zəka səviyyəsi aşağı olanlarda bu hal sıx müşahidə olunur. Bu, insanın daxili instinktinə söykənən bir gülməkdir, lakin bununla yanaşı, demək olar ki, hər insanı güldürməyi bacarır. Bu nəzəriyyə, xüsusilə səssiz film dövründən Laurel və Hardinin yıxıldığı, sürüşdüyü və döyüş filmlərinin uğurunu izah edir. Təlim və tərbiyə ilə bu aqressiv (təcavüzkar – Q.Şəhriyar) və təhqiredici gülüş qismən arxa plana keçir və arzu olunmayan gülüş pozisiyaya daxil olur.

Uşaqların da adətən başqalarının xətalara, zəifliyinə və ya əlilliyinə güldüyünü bilirik. Onlarda bu tərz gülüş olduqca erkən dövrlərdə başlayır. Onların komik gördüyü ilkin vəziyyətlər ancaq öz fiziki bacarıqlarını tam qavradıqları və ustalaşdıqları zaman ortaya çıxır. Başqalarının xətalarnı və zəifliklərini görməyə başlayır, xüsusilə özlərinin bacardığı, amma digər uşaqların edə bilmədikləri işlər onları üstün hiss etdirir və güldürür.

Zamanla bu gülüş təhsil aldıqca məhdudlaşır və cəmiyyət arasında qəbul edilməz hala gəlir və uşaqlar yaşları böyüdükcə fərqli şeylərə də gülməyə başlayırlar. Üstünlük nəzəriyyəsinə uyğun gələn bu təcavüzkar gülüş zamanla insanların təhsili və zəkasının artması ilə bərabər istehzaya çevrilir və daha üstüörtülü, tərbiyəli bir hal alır. Fəqət geniş kütlələr tərəfindən bəyənilməsi və ya daha uyğun bir şəkildə ifadə edilməsi onu yüksək səviyyəli gülüş etmir, hələ də gülüşün ən arzuolunmayan və bəzən zərərverici olanı olaraq qalır. Buna görə də Hobbes belə üstünlük nəzəriyyəsinə uyğun gələn gülüşə çox böyük dəyər vermir və: “Ona görə də başqalarının qüsurlarına gülmək qorxaqlığın göstəricisidir.

Böyük zehinlərin doğru işlərindən biri digərlərini təhqirdən qorumaq, onlara yardım etmək və özlərini sadəcə ən bacarıqlı olanlarla müqayisə etməkdir” deyir.

Albert Rapp döyüşməkdən gözləri göyərmiş, ağır yaralı olan birinin belə gülüş mövzusu ola bildiyini və bu vəziyyətə düşən insanların da özlərinə gülünəcəyi qorxusu daşdığını söyləmişdir. Gülünən şəxs zaman-zaman hörmət və mərhəmət duyğusu ilə qarşılaşdığını düşünsək, ona yardım etmək, onun qorxusunu azaltmaq üçün güldüyümüz kimi qəbul edir və buna öz təbircə “şən mizah” deyir. Yəni “sevgi ilə yumşaldılmış istehza” adını verir. Məsələn, istehza bir uşağa yönəldiləndə mülayim əylənmə ortaya çıxır, çünki burada şəfqət də vardır, çünki istehzanın çox müxtəlif şəkilləri vardır. Bunlardan biri də özümü-zün özümüzlə etdiyimiz istehzadır. Bu istehzanın təməlindəki duyğu hər hansı bir vəziyyətimizin rəsmidir. Özümü-zə güldüyümüz zaman sanki iki üzümüz (gülən/gülünən) bir-birindən ayrılmış vəziyyəti təsvir edir. Rappa görə, gülməyi doğuran, lakin əylənmə üzərində qurulmayan vəziyyətlər, axmaqlıqlar, cinaslar da üstünlük nəzəriyyələri ilə izah edilə bilər.

Məşhur fransız filosofu Henri Berqsonun gülmə nəzəriyyəsi qismən də olsa, üstünlük nəzəriyyəsinə aiddir. Berqson mizahın və gülmənin sosial sferası üzərində diqqətini cəmləyir. “Cəmiyyət fərdlərdə görünən ruh və ya xarakterin sərtliyini istəmir, onu aşağı və gülünc görür. Bu sərtliyin qarşısını almaq və ya tamamilə yox etmək istəyir, cəmiyyət üçün yararlı dəyişkənliyə qovuşmaq istəyir”. Gülməkdən cəza olaraq istifadə edir. “Gülüş, hər şeydən əvvəl, bir düzəlişdir. Utandırmaq üçün var olduğuna görə gülünən şəxs üzərində mənfi təəssürat buraxmalıdır. Cəmiyyət şəxsin özüne qarşı hörmətsiz davranışların intiqamını gülüşlə alır. Gülüş içərisində rəğbət və xeyirxahlıq nümunəsi daşısa idi, məqsədinə çatmazdı”. Berqsonun nəzəriyyəsi gülüşün sosial nəzəriyyəsi olaraq dəyərləndirilə bilər, lakin onun nəzəriyyəsində əsas rol oynayan mexaniki sərtliklə yaradıcı dəyişkənlik arasındakı uyğunsuzluğu da tamamilə unutmaq yanlış olar. Ona görə də bu nəzəriyyə həm uyğunsuzluq, həm də üstünlük nəzəriyyəsi çərçivəsində yer almalıdır.

Nəticədə, söyləyə bilərik ki, üstünlük nəzəriyyəsi olduqca geniş yayılmış bir nəzəriyyədir və demək olar ki, hər ölkədə bir çox tərəfdaşları vardır. Özünü üstün görməli, digər tərəfdən də öz qüsurlarının fərqi olmalıdır. Bu məqamda deyə bilərik ki, üstünlük-əksiklik üzərinə qurulmuş mizah nəzəriyyəsi ancaq gülüşün və mizahın bəzi anlarını əhatə edir. Xüsusilə, gülüşün instinktiv tərəflərinə yönəlmiş vəziyyətlərdə təsirli olur. İstehza və ironiyanın istifadə olunduğu növlərdə də nəzəriyyə işə yaraya bilər, lakin absurt mizah, nüktə¹ kimi fərqli mizah vəziyyətlərində komik olanı açıqlamağa yetmir, etibarlılığını itirir. Gülüşün bütün şəkilləri göz önünə gətirildiyi zaman üstünlük nəzəriyyəsinin hər gülüşü izah edə bilmədiyinin şahidi oluruq. Xüsusilə absurd mizah, ya da kəlmə oyunları kimi heç kimsəyə bilərəkdən hücum etməyən növlər tamamilə nəzəriyyədən kənarda qalır. Düşündürücü mizah növləri, məsələn, nüktələr də, çox güman ki, bu nəzəriyyə ilə açıqlana bilməz. Öz-özünə yönəlik mizahı da

¹ Nüktə – zarafatyana atmaca

bu nəzəriyyə ilə açıqlamaq çətindir, bəzi tədqiqatçılar bu gülüşü, mənliliyimizə başqa birinə baxa bilməyimizlə açıqlayır. Özünə aid qədim fotoşəkillərə gülən insanın ikinci mənliliyi ilə eyniləmədiyi iddia edilə bilər. O halda özümüzü əvvəlki halımıza və vəziyyətimizə görə daha üstün hesab edə bilərik və öz-özümüzlə gülə bilərik. Bu, öz daxilinə yönəlik bir gülüşdür.

1.2. Uyğunsuzluq (ziddiyət) nəzəriyyələri qrupu

İkinci əsas nəzəriyyə olan uyğunsuzluq nəzəriyyəsi bir baxıma üstünlük nəzəriyyəsinə qarşı fikir olaraq ortaya çıxmışdır. Bir tərəfdən uyğunsuzluq nəzəriyyəsinin başlanğıcını yenə antik dövrdə aramaq xətalı olmaz. Platon “Filebos” adlı əsərində ruhun içərisindəki iki qarşı fikrin birləşməsinin komediyanın təməli olduğundan bəhs edir. Komediyanın içərisində özünəməxsus şəkildə xeyirxahlıqla məkrilik, zövqlə qeyri-məmnunluq və zövqlə acı birləşir. Aristotel “Ritorika”da bu fikirlərə bənzər mülahizələr irəli sürür. Gülüşün hər dəfəsində birini hədəf alan təcavüzkar gülüş olmaq məcburiyyətində deyil, gülüşün müəyyən nizamsızlığa bir reaksiya ola biləcəyini iddia edir. Bu iki dahi uyğunsuzluq üzərində daha çox durmamış, amma uyğunsuzluq nəzəriyyəsinə uyğun gələn fikirlərin əsasını qoymuşlar. Uyğunsuzluq nəzəriyyəsinin həqiqi qurucuları və dəstəkləyiciləri, ancaq əsrlər sonra ortaya çıxmışdır.

Uyğunsuzluq nəzəriyyəsinin iki əsas qolunun tərəfdarları arasında Emanuel Kant və Artur Şopenhauerin adı çəkilir. Kantın estetik görüşləri komiklik və mizah üçün olduqca önəmlidir. Kant uyğunsuzluq nəzəriyyəsinə riayət edərək gülmənin ilk həqiqi fəlsəfi açıqlamasını irəli sürür: “İnsanı ürəyi gedənə qədər gülmək tuta bilər. ...Bu, gülünc bir şey olmalıdır. Gülüş yıxılan bir ümidin heçliyə doğru ani dəyişimindən doğulan bir duyğudur”. Kantın dediyinə görə, burada inkişafı gözlənilməz vəziyyətdən ayırmaq lazımdır, lakin belə vəziyyətlərdə gülüş deyil, kədər doğur. Uyğunsuzluğu fərq edən zəhin çasır və bu çəşqınlıq kəşfə qarşı reaksiya olaraq gülməyi ortaya çıxarır. Gülüş bir növ zəhni duyğu və həyəcan olaraq dəyərləndirilir.

Şopenhauer Kantın gülüşlə bağlı fikirlərini dərinləşdirib mizah və komiklik əsasında genişlətməmişdir. İnsanların duyğularla bağlı anlayışları ilə mücərrəd düşüncələrə dayanan anlayışlar arasındakı fərq və uyğunsuzluq Şopenhauer üçün açar rolu oynayır. Ona görə insanlar bir şeyin mənası və onun qavranılması arasındakı fərqdən qaynaqlanan və gözlənilməyən bir çəşqınlıqla qarşı-qarşıya qaldıqları zaman gülürlər. Gülüş o mənada müəyyən bir çəşqınlığın ardından gələn fiziki hərəkətə çevrilən zəhni reaksiya hesab edilə bilər. Bünövrəsində zəhnin kəşf etdiyi bir məntiqsizlik, uyğunsuzluq, nizamsızlıq yatır.

Şopenhauer əsasında sadəcə gülməklə deyil, ümumiyyətlə, insanların gülüş və sevinc qaynaqları ilə maraqlanır. Bir filosof olaraq insanların düşünmə tərzini, nizamlı, sağlam ruhi vəziyyəti və xoşbəxtliyi üzərində cəmlənir. Bu sağlam ruhi vəziyyətə qovuşub onu itirməməyin əsas nöqtələri arasında “ciddi xarakter, bacarıqlı beyin, xoş temperament, nəsəli ruh və sağlam bədən” sayılır. Bu şəkildə Şopenhauerə görə, nizamlı ruhi vəziyyətə qovuşub xoşbəxtlik mərtəbəsinə yetən bir insan, hər şeydən əvvəl, tolerant olmalı, yəni bir pillə aşağı

səviyyədə görünən “gülünc olanı” da xor görməməlidir. Şopenhauer bu məqamda gülməyi həyatının önəmli məqamlarından biri olaraq müdafiə edir və xüsusilə də üstünlük nəzəriyyəsi tərəfdarlarına qarşı çıxır.

Şopenhauerə yaxın olan Soren Kyerkeqor da komiklik, mizah və ironiya ilə maraqlanmışdır. Şopenhauerin həyata baxışını, yəni estetik, etik və dini baxışını komiklik çərçivəsində yenidən şərh etmişdir. Kyerkeqor gülüş və mizahdan daha çox ironiya üzərində dayanmışdır. Ironiya və mizah onun üçün insanın öz kimlik axtarışında önəmli amillər sayılır. Kyerkeqor üçün uyğunsuzluqlar Şopenhauerdə olduğu kimi həqiqi və zehni anlayışlar arasındakı uyğunsuzluqlar deyildir. O, daha böyük uyğunsuzluqlardan bəhs edir, onun üçün həyatın bütünlüyü ilə həyatın bir qisminə baxışı, zaman ilə sonsuzluq, həqiqət ilə fikir, təbiət ilə tanrı arasındakı qarşılaşdırmalar daha böyük, hətta həyatı əhəmiyyətə malikdir. Şopenhauerin həyata baxışlarına yaxın bir paralellik içərisində insan varlığının üç mərhələsindən – estetik, etik və dini mərhələdən bəhs edir. Bu üç mərhələ ard-arda gəlmək məcburiyyətində deyil, lakin aralarında keçidlər mümkündür. Bu keçidləri təmin edən ünsürlər ironiya və mizahdır. Ironiya estetik baxış mövzusunda şübhə oyandırır, etika istiqamətində yönləndirir. Mizah etik baxışın dəyərlərini sonsuzluq miqyası çərçivəsində keçici olaraq dəyərləndirir və dini mövqeyə yönləndirir. Gülmə Kyerkeqor üçün insanı azad edən, yeganə istənilməsi lazım olan bir şeydir: “Göyün yeddi qat yuxarılarına çəkildim. Tanrılar orada sıra ilə düzülüb otururdular. Mənə xüsusi lütfə bir arzu etmək imtiyazı verildi. “Nə arzu edirsən? Gənclik, gözəllik, güc, uzun ömür, ən gözəl bakirəni, yoxsa sandığımızda olan başqa nemətlərdən birini? Yalnız birini seçməlisən!” Bir anlıq çaşıb qaldım. Sonra tanrılara bu şəkildə xitab etdim: “...diləyim sadəcə budur ki, qəhqəhə həmişə yanımda olsun”. Tanrılardan heç biri bir kəlmə də söz demədi, hamısı gülməyə başladı. Bundan diləyimin qəbul edildiyi nəticəsinə gəldim və anladım ki, tanrılar özlərini zərifliklə necə ifadə edəcəklərini bildirdilər, zira ciddi bir rəftarla “Diləyin qəbul oldu” demək onlara yaraşmazdı”. Kyerkeqor gülməyə olduqca yüksək dəyər verir, hətta bir növ fəvqəladə xüsusiyyətləri ona şamil edir. Mizah və gülüş insanın inkişaf etməsi üçün gərəklidir.

Uyğunsuzluq nəzəriyyəsinin psixoloqu olan Paul Mak Gi də komikliyin, gülüşün və mizahın insanların inkişaf etməsindəki əhəmiyyəti üzərində durur. Piaget məktəbinə bağlı psixoloq Mak Gi mizahı və gülməyi uyğunsuzluq çərçivəsində qavrayır. Bir insanın mizahi inkişafı zəkasının formalaşması ilə paralel gedir. Mizahın bünövrəsində insanın inkişafına görə müəyyən bir uyğunsuzluq yatır, ilk olaraq cisimlə onun görüntüsü arasındakı, qarşıda cism və onun dil səviyyəsindəki şifahi təmsili arasındakı uyğunsuzluq təsirli olmağa başlayır. Son olaraq Mak Gi yeniyetmə insanın psixoloji inkişafına və mərhələsinə görə mizahın inkişafı sxemini əmələ gətirir.

Uyğunsuzluq nəzəriyyəsinin bir başqa tərəfdarı və təmsilçisi Henri Berqson da insanların zehinlərində yaranan uyğunsuzluqlar üzərində dayanır. Berqsonun sosial təməllərə söykənən nəzəriyyəsi daha əvvəl deyildiyi kimi həm üstünlük, həm də uyğunsuzluq nəzəriyyəsinin ünsürlərini ehtiva edir. Cəmiyyət

ona mənsub olan fərdlərinin ruhunda və xarakterində sərtlik, inadkarlıq istəmir. Bunu tənqid edir və gülünc qarşılayır. Bu vəziyyətin qarşısını almaq və daha nümunəvi, daha tolerant bir cəmiyyət yaratmaq istər. Bunu edərkən də cəza vasitəsi kimi gülməkdən istifadə edir. Berqsona görə, gülüş, hər şeydən əvvəl bir düzəltmə (tərbiyə – Q.Şəhriyar) hərəkətidir. Utandırmaq gülünən şəxsi o hərəkəti, davranışı və ya duyğunu bir daha göstərməmək yönündə tərbiyə edir. Buna görə də gülüş gülünən şəxs üzərində düzəldici (tərbiyəedici – Q.Şəhriyar) bir rol oynayır. Cəmiyyət şəxsin ona edilən hörmətsizliyi gülüş ilə cəzalandırır. Gülüşdə rəğbət və xoşməramlılıq nişanəsi olsaydı, gülüşün bu funksiyası olmazdı. Əgər Berqsonun fikirlərinə bu nöqtəyi-nəzərdən baxılsa, o, gülüşün sosial nəzəriyyəsidir deyilə bilər.

Alman fəlsəfə professoru Helmut Plesner də gülüş və mizahı ağlama və faciə ilə bir-birini tamamlayan ziddiyyət əlaqəsində görür. “Gülmək və ağlamaq” adlı əsərində komik olanı yaradan uyğunsuzluğu və qarşıdurmanı sadəcə insanların zəhnində görmür. Bu uyğunsuzluğu təbii ilə ruhi arasındakı dilemmada görür. İnsanların həm ruhu, həm də bədəni vardır. İnsanın ruhu o bədəni sanki başqa bir şeymiş kimi izləyir, lakin insan eyni zamanda o bədənin özüdür. Bu vəziyyət, Aristotelin də dediyi kimi, insanı digər heyvanlardan ayırır. Plesnerə görə, bu dilemmanın içərisində onsuz da əsas uyğunsuzluq gizlənir. Gülüş onun üçün bir cəza deyil, daha çox insanların qarşılaşdıqları bu vəziyyətdə bir reaksiyadır. İnsanların həyat boyunca qarşılaşdıqları həqiqət ilə ideal olan norma, ictimai qanun arasındakı münaqişə komikliyin daxilində mövcuddur. İnsanlar onun fərqiə vardıqları zaman gülürlər. Ağlama isə o qarşıdumanın qaranlıq üzünü təmsil edir, gülüşün eyni mənbədən çıxan həm bir-birinə bağlı cütü, həm də ziddi sayılır.

Göründüyü kimi, uyğunsuzluq nəzəriyyəsinin təmsilçiləri mizahın, xüsusilə zəka ilə bağlı olmasını vurğulayır. Mizahın insanların üstün hisləri ilə deyil, onların idrak gücləri ilə, anlayış qabiliyyətləri ilə və zehni təfəkkürlə bağlı olduğunu söyləyirlər. Buna görə də mizahı çox vaxt ağıllı insanların etdiyi, xoşlandığı və anlama bildiyi bir imtiyaz olaraq hiss edirlər. Uyğunsuzluq nəzəriyyəsi bəzən üstünlük və ya qarşıda söz açacağımız rahatlama nəzəriyyəsi ilə də bağlıdır. İki, hətta üç nəzəriyyədən nə isə götürüb birləşdirən və qarşıda söz açılacaq olan bəzi “yeni” mizah nəzəriyyələri də xüsusilə ağıllı mizahı, nükteni və s. uyğunsuzluq nəzəriyyəsi ilə bağlantılı olaraq qavrayırlar.

1.3. Rahatlama nəzəriyyəsi

Əsas nəzəriyyələrdən üçüncüsü olan rahatlama nəzəriyyəsi digərlərinə görə daha yaxın dövrdə ortaya çıxmışdır. Ümumilikdə psixozanalizlə çuğlaşmasına baxmayaraq, psixozanalizdən əvvəl də ifadə edilmişdir. Bu ilk dəfə Rene Dekart tərəfindən dilə gətirilmişdir. Dekart insanların hər hansı bir pis əməllə qarşılaşdıqları zaman və bu pis əməldən zərər gəlməyəcəyini anladıqları zaman güldüklərini söyləyirlər. Burada gülüş qurtuluşun təmin etdiyi rahatlığın və müəyyən çaşqınlığın nəticəsində meydana gəlir.

Bu fikirləri daha sonra xüsusilə ingilis sosioloqu Herbert Spenser genişləndirmişdir. Spenser əsasən rahatlama fikri üzərində dursa da, uyğunsuzluğa da toxunur, uyğunsuzluqların bəziləri insanı yüksək üfüqlərə aparır, fəlsəfə, inanc və din ilə maraqlanmasını təmin edir, bəziləri isə insanı eyni zehni səviyyədə tutub ani bir gülmə reaksiyasına gətirib çıxarır. Spenserin nəzəriyyəsi xüsusilə gülmə ilə müalicə aparan psixoloqlar tərəfindən istifadə edilir. Onlar Spenserin fikirləri ilə gülüşün sağaldıcı təsirini izah etməyə çalışırlar. Lakin Spenserin gülmə nəzəriyyəsinin özündə uyğunsuzluq deyil, müəyyən rahatlama əsas rol oynayır. Spenser “Gülmenin Fizyoloji Üzerinde” adlı əsərində duyğuların sinir sistemi ilə əlaqəli olduğunu iddia edir. Duyğular adətən bədən tərəfindən də biruzə verilir, məsələn, insan qorxduğu zaman qaçmaq istəyirmiş kimi hərəkət edir. Ona görə bəhs edilən bu sinir enerjisi hər zaman müəyyən gərginlik anında əzələlərin hərəkəti ilə ifadə edilməyə meyllidir. Lakin Spensərə görə, gülüş duyğu enerjisinin fəvqəladə və adi ifadə edilişindən fərqlidir. Gülüş qaçış və ya hücum kimi başqa fiziki aktivliyə çevrilmir, onun nişanəsi və ya öncüsü də sayılmır. Gülüş insanı bir şeyə hazırlamaqdansa bir şeyə xidmət edir. Spensərə görə isə sadəcə sinir enerjisinin boşalmasına yararır. İnsanlarda enerji eynilə buxar maşınındakı kimi toplanır. Partlamadan boşaldılmalıdır ki, o da ancaq gülüşlə mümkündür. İlk olaraq danışmağı təmin edən əzələlər hərəkətə gəlir, təbəssüm yaranır, o kifayət etməsə, nəfəs almağı təmin edən əzələlərdən də istifadə olunur, təbəssüm və xəfif gülüş qəhqəhəyə çevrilir. O da kifayət etməsə və insanın içində hələ də enerji varsa, qəhqəhə əl vurma, əyilmə kimi hərəkətlərlə müşayiət olunur.

Rahatlama nəzəriyyəsi deyildikdə ilk olaraq Ziqmund Freyd ağla gəlir. Freyd mizah, gülüş və yumor bütün ömrü boyu maraqlanmışdır, bu mövzuda iki dəfə də əsər yazmışdır. Freyd komikliyi düşünərkən xüsusilə digər alman psixoloq və estetik Teodor Lippsdən ilhamlanmışdır, onun kimi Freyd də obyektiv və sübyektiv komiklik arasında fərq qoyur, yumoru sübyektiv komikliyin içərisində ələ alır. Mizahı isə komikliyin saf və duyğulu olan növü kimi qəbul edir. Lipps komikliyi zehnin içərisində əmələ gələn təsəvvürə və zəkaya, mizahı isə duyğu ilə əlaqələndirir. Freyd bu mövzuda Lipps ilə həmfikirdir.

Freyd və onun irəli sürdüyü psixanalitik nəzəriyyə çox dərin şəkildə həm populyar mədəniyyətə, həm də elmi araşdırmalara təsir etmişdir. Freydin şüuraltı və təhtəşüura aid anlayışları ortaya çıxartması onu xəyal, yuxu, təsəvvür, oyun və yumor, komiklik və mizah ilə maraqlanmağa da sövq etmişdir. Freyd məşhur yuxu yozmalarını yumor mövzusunə də tətbiq edir. O, yumorları özünəməxsus bir kateqoriya olaraq deyil, komikliyin bir növü kimi görür. Yumoru ümumi komiklikdən sosial yönü ilə ayırd edir, ona görə zarafat edilir, komiklik kəşf edilir. Yumoru və mizahı Spenserin enerjiyə qənaət nəzəriyyəsinə bənzər bir şəkildə açıqlayır. Yumor və ümumilikdə mizah sayəsində hərəkətə gətirilən gülüş yolu ilə toplanan bu psixoloji enerji sərbəst buraxılır. Bu şəkildə insanın rahatlanması təmin edilir. Freyd kitablarında yumorun texnikası, əmələ gəlməsi, ifadə şəkilləri ilə maraqlanır. Yuxu ilə yumoru bir çox yönü ilə eyni

şəkildə təhlil edir, lakin yumorun əsas fərqi olan sosial tərəfi də gözdən qaçırmır. Yumor zövq verən həm ruhi, həm də sosial bir aktivlikdir, hətta kollektiv şüurun geniş yayılmış olduğu dialoq kimi dəyərləndirilə bilər. Freydə görə, yuxuda olduğu kimi, yumor üçün lazım olan material da eyni mexanizmlə fəaliyyət göstərir, gün ərzində yaşanılanlar ilk olaraq şüuraltı və təhtəlşüura daxil olur, orada sistemləşdirmə mərhələsindən keçir və bu material sonra yuxu və ya yumor olaraq təkrar şüurlu sahəyə göndərilir, lakin yumor üçün bu son mərhələyə bir az fərqli sayılır, çevrilmiş material olan fikirlər bir anda təhtəlşüurdan şüura göndərilir və yumorun sonunda istifadə edilir. Komiklik fikir və anlayışlarla, yumor isə maneə və qadağalarla bağlıdır. Yumor və mizah tam olaraq psixopatoloji mərhələdə dözə bilmir, daha çox insanın müdafiə mexanizmləri ilə və böhran kimi hiss edilən vəziyyətləri aşması ilə əlaqədardır. Freyd mizahı komikliklə şüurlu mərhələnin birləşdirilmiş növü olaraq görür. Mizah insanın eqosunun, mənliyinin qələbəni qeyd edərcəsinə zövq verir. Mizahın üsyankar tərəfi də təsirlidir. Mizah, nəticədə, eqoya və zövq prinsipinə də qalib gəlir, üstün olur. Freyd onu ata-ananın xidmətinə bənzədir. Ata-ana rolunda mizah insanın öz eqosunun təmsil etdiyi uşaqların cəfəngiyyatlarına və saflıqlarına əyilir, onları qavrayır, dözümlülük nümayiş etdirir və onlara gülümsəyir, mizah bu şəkildə super eqonun təsirində qalır.

Freydin həzz duyulan yumor və gülüşlə qadağaların boğulmasından əmələ gələn enerjinin gülüşlə boşaldılması fikirləri olduqca təsirli olmuşdur, eynən onun şüuraltı və təhtəlşüur, eqo – super eqo anlayışları kimi. Bir çox psixoterapevt onun rahatlama nəzəriyyəsinə uyğun olaraq gülüşlə insanların sıxıntılarını azaltmağa çalışır. Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz psixoloq Paul Mak Gi nəzəriyyə kitablarında hər nə qədər uyğunsuzluq üzərində dursa da, insanları gülüş terapiyalarında sağaltmağa çalışır, onların ruhi sağlığını pozan bu toplanmış enerjini gülməklə sərbəst buraxaraq o insanların yenidən ruhi tarazlığı tapmalarına yardım etməyə çalışır. Onların həyatlarını daha yaxşı etməyə səy göstərir.

Spenserə görə, gülüş duyğu enerjinin adi boşalmasından fərqlidir. Gülüşdəki ilk əzələ hərəkətləri başqa duyğulardan fərqlidir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, çox əsəbləşdiyimiz zaman yumruqlarımızı sıxır, əlimizi və ya ayağımızı yerə vururuq. Bu qəzəb duyğusunun nişanəsidir.

Əgər qəzəbimiz artarsa, bu, hücum (və ya təcavüzə – Q.Şəhriyar) çevrilər, amma gülüşlə bağlı enerji belə hücum doğurmaz. Əsəbləşdiyimiz zamankı enerjimiz bizi başqa bir təhlükədən qoruya bilir. Gülüşdəki sinir enerjisinin belə funksiyası yoxdur. Spenserə görə, gülüşün adi bədən hərəkətlərinə heç bir daxil olmayan sadəcə sinirlərin boşalmasını təmin edən bir funksiyası olduğunu söyləyir. Yəni gülüş insanı nəyəsə hazırlamaq deyil, hər hansı bir şeydən qoruyur.

Spenser ayrıca enerjinin boşaldılmasını, emosiyaların uyğunsuzluğunu ortaya çıxartmaq istəyir. Bu duyğular daha sonra lazımsız enerji şəklində əzələlər vasitəsilə boşalır. Bu duyğunun ən çox təsir gördüyü əzələlərdə bütün enerji boşala bilmirsə, bu enerji daha az istifadə olunan başqa kanallara ötürülür. Məsələn, diafraqma əzələləri, nəfəsalma əzələsi kimi əzələlər ona görə də qəhqəhədən

təsirlənir. Buna baxmayaraq, enerji boşalması tamamlanmazsa, o zaman da gülən şəxs əllərini vuraraq, önə-ərxaya əylərək, yerə yataaraq enerjisini boşaltmaq istəyir.

Spenserin gülüş nəzəriyyəsi daha sonra bir çox insana təsir göstərmişdir. Əsəblərin qəflətən boşalması kimi Con Dyui gülüşün nəfəsalma və səsle bağlı orqanlarda meydana gəldiyini ortaya çıxarır. Freyding gülüş və rahatlama nəzəriyyələri ayrı tədqiqatın mövzudur.

Bu nəzəriyyələrdə rahatlama ilə enerjinin boşalması arasında bəzi bağlılığın olduğu, təhlükəli vəziyyətlə qarşılaşdığımız zaman və bu təhlükəli vəziyyətdən qurtulduğumuz zaman toplanan enerjinin boşalması ilə bizdə gülüş əksikliyi örtür. Təhlükəli vəziyyət zamanı bir əzələ gərginliyi meydana gəlir. Yenidən təhlükəsizliyə düşdüyümüz zaman isə bu gərginlik düzəlir. Buna görə də ürəyi gedənə qədər güldükdən sonra bir rahatlama hissi duymağımızın səbəbi də budur.

Nəticədə, Spenser və bunu təqib edən alimlərin iddialarından ortaya çıxan “gülüş emosional sinir enerjisinin boşalmasından ibarətdir” iddiası gülməni açıqlamaqda bir başlanğıc olmuşdur. Məsələn, mizahi gülmələrdə gülüş heç bir emosional enerji rahatlığını daimi edəcək hər hansı bir vəziyyətdən söz gedə bilməz. Digər tərəfdən gülüşün özü də təbii olaraq bir enerji sərfiyyatı tələb edir, ancaq bu enerji insanın öz içində durduğu yerdə yaranan bir enerji deyildir. Yenə enerjinin qəflətən ortaya çıxan uyğunsuz kimi görülməsinə biləcək bir duyğu ilə əlaqələndirilməsi də əsas mövzu olaraq qalır. O halda mizahdankənar vəziyyətlərdə ortaya çıxan gülüş ilə bunların çoxu həbs edilmiş duyğuları ehtiva etmir. Məsələn, gülmək ağlamağa bənzəmir. Bir vəziyyət, bir hadisə bizdə ağlamaq duyğusu yaratmırsa, ağlaya bilmərik, amma bir başqa vəziyyətdə bizdə gülüş yaradarsa, gülə bilərik. Yəni hər hansı bir emosional xəbərdarlıq olmadan da gülmək mümkündür. Bu da enerji toplanması iddiasını təsdiqləyir.

Rahatlama nəzəriyyəsi ilə bağlı bir başqa problem də emosionallıqdan gözlənilənlərin qəflətən lazımsız hala gəlməsi, hətta ən emosional məqamların yaşandığı anda belə işə yaramamasıdır. Hər hansı bir məqamda gülüş ortaya çıxdığı anda ümidlərimiz, duyğularımız nədirsə, bu ortaya çıxan gülüş də onunla əlaqəlidir.

Xoşumuza gəlməyən bir adama partlayan bir siqaret verməyi düşünsək, onun yanına çatmamış həyəcanlanırıq. Siqareti alsaydı, həyəcan bir az daha artar, hələ siqareti yandıraraq üzündə partlasaydı, içimizdə toplanan təcavüzkar duyğudan gülərik, ancaq rahatlama nəzəriyyəsində iddia edildiyi kimi bu vəziyyətdə qəflətən uyğunsuzluğa dönməkdən söhbət belə gedə bilməz. Buradakı duyğular Spenserin nəzəriyyəsi ilə də səsleşmir, çünki Spensərə görə, az da olsa, gülməyə səbəb olan uyğunsuzluq lazımdır. Partlayan siqaretdə isə tamamilə əksinədir. Zəif bir duyğu və ümidlə başlayan hadisə ən yüksək səviyyəyə gəldiyi zaman gülüş əmələ gəlir. Rahatlama nəzəriyyəsi bunu da açıqlaya bilmir.

Freydə görə, vəziyyət daha da qarışıqdır. Spenser gülməyi buxar borularındakı tıxaca bənzədir. O, gülməyi tıxacın açılması ilə borudakı təzyiqin azalmasını eynilə gülməyin sinir sistemindəki vəziyyəti və daha çox enerjinin daşılmağa çıxmasına bənzədir, ancaq vəziyyət belədirsə, çölə çıxan sinir ener-

jisinin gülməyin başlanğıcında ən çox olduğu zamanda boşalması vacibdir. Halbuki tıxacın açılması ilə təzyiq ən yüksəkdə başlayır və get-gedə azalır. Gülməyin də başlanğıcda bərabər olması bu bənzərliyin gərəyidir, amma gülüş çox zəif olaraq başlayır. Getdikcə şiddətlənir, arada sükut da ola bilər. Ardından yenidən gülüş başlayır.

Əgər Spenserin dediyi kimi, gülüş əyləncənin dillə ifadəsidersə, açıqlamaq bəlkə daha rahat olacaqdır. İnsanın onu xəbərdar edənə reaksiya verməsi başlanğıcda bir az sonra düşündükcə reaksiyanın daha sərt və güclü olması gözlənilir. Müəyyən şəraitdə artaraq ortaya çıxan sinir enerjisinin niyə gedərək artır sualını doğurur. Freyddə isə ruhi enerji haqqında çox şey söyləmir. Teodor Lipps də Spenserdən təsirlənmiş, ruhi enerjinin mexaniki enerjiyə çevrilməsi fikrindən hərəkət edərək bunu öz psixanalitik nəzəri ilə izah etməyə çalışmışdır. Bunlardan fərqli olaraq gülməyi təsnifləndirmişdir. Ona görə “Gülmələr (zarafatın şüuraltı ilə əlaqəsi)” adlı kitabında Freyd üç növ gülüşdən söz açır:

1. Zarafatlar
2. Komik vəziyyətlər
3. Mizah

Bu nəzəriyyədə əsas budur: bütün gülməli vəziyyətlər üçün insanlar müəyyən bir ruhi enerji ayırırlar. Bu enerji hər zaman gərəkli olmur. Bunlar saxlanılır və gülüş üçün də istifadə edilir. Bu aşağıdakı kimi istifadə edilir:

1. Bu enerji (gərəksiz enerji) gizli və qadağan olunmuş duyğu və düşüncələr üçün sərf olunan enerji zarafat edərkən istifadə olunur. Zarafat gizli və qadağan olunmuş enerji olaraq istifadə edilir.

2. Komik vəziyyətlərə reaksiya verərkən də düşünmək üçün saxladığımız enerjiden istifadə olunur.

3. Mizah üçün isə emosiyalarımızı ayıraraq saxladığımız enerji üçün istifadə edirik.

Burada Freydin fikirləri daha çox zarafatlar üzərində cəmlənmişdir. Freyd insanda gülüşün, daha doğrusu, zarafat etmə bacarığının necə inkişaf etdiyini araşdıraraq işə başlamışdır. Ona görə uşaqlıq illərində insanlar düşüncələr və sözlərlə oynayaraq ifadəli nizamsız şəkildə düzərək komik vəziyyət yaratmışlar. Bu hələ zarafat deyildir.

Uşaq böyüdükcə daha məntiqli və ağıllı düşünür. Ağıl və məntiq olduğu zaman uşağın duyğu, düşüncə və hərəkətləri üzərindəki təzyiq də artır və bu təzyiq altında ilk deməyə çalışdığı sözlər və xüsusilə də oyun nəzəriyyələri üzərindəki təzyiqi də artırır və ona təsir göstərir. Freyd bu zaman kəsiyini təqlid dövrü adlandırır. Bu dövrdə uşaq sözləri və öz düşüncələrini ağılsız adlandıraraq biləcəyimiz şəkildə yan-yanı düzür, ancaq sözlərin yan-yanı gəlməsi müəyyən bir məntiqin olduğunu göstərir. Üçüncü mərhələdə zarafat etməyə başlayır.

Cinsi və təcavüzkar zarafatlar təqliddən doğur. Freyd buna “məsum zarafatlar”, ya da “istəmədən edilən zarafatlar” deyir. Məsələn, sözlərin yan-yanı gəlməsi ilə edilən məntiqi xətalər buna misal ola bilər. Bir də təqlid deyil, bir zarafat edilsə, yəni bir şey satirik hücum və ya müdafiəyə yönəlkdirsə, Freyd bu-

na “düşməncəsinə zarafat” deyir və o şey içərisində bu ya bir ədəbsiz zarafatdır, ya da ifşa məqsədi güdür. Freyd təqlid etməkdən aldığımız zövqün zarafat edərkən aldığımız zövqdən fərqli olduğunu, birincisindən alınan zövqün daha gözəl olduğunu söyləyir. Zarafat etdikdə düşməncəsinə, ya da cinsi yönlərini çıxarsaq, yerdə qalan təqliddə yalnız zəkaya və texnikaya söykənən zəif gülüş qalır.

Freyd cəmiyyətin bizdə boğaraq qadağa qoyduğu duyğu və düşüncələri təhtəlsüura çıxdığı zaman zarafatlardan istifadə etdiyimizi söyləyir. Bu, əslində şüurlu deyildir. Təhtəlsüura çıxarılməğa çalışılan duyğular normalda şüural-tının qaynağıdır. Zarafat etmək, zarafatlar uydurmaq Freyde görə təhtəlsüurun işidir. Eynilə yuxu kimidir. Bax elə bu məqamda da Freyde şiddətli etirazlar baş qaldırmışdır. Bunu iddia edənlər ən azından komediya yazanları misal gətirərək professional göstəriciləri də eyni şəkildə misal göstərirlər.

Freydin nəzəriyyəsində sistemli yumor yaradanların şüurlu şəkildə zarafatları bir yerə topladıqları, dolayısı ilə nəzəriyyənin təhtəlsüurda ortaya çıxdığı fikrini doğrulamır. Digər bir çətinlikdə Freyd zarafatlardan niyə zövq aldığımızı açıqlarkən onların gizli düşmənlilik və ya cinsi duyğularla ortaya çıxdığını, təbii davranışların bu yolla təmin edildiyini, ona görə də zarafatlardan zövq aldığımızı söyləyir.

Düşməncə və cinsi məhdudiyyətlərdən və təzyiqlərdən bizi azad etdiyini və başqa şəkildə təmin edə bilməyəcəyimiz zövqlərimizi razı saldığını söyləyir. Freyd bununla da kifayətlənmir və qeyd edir ki, qarma-qarışıq bir şəkildə gü-lüşdəki əsas zövq Spenserin əksinə ruhi enerjinin toplanmasıdır. Bu enerji baş-qa bir yerdə istifadə edilir. Dolayısı ilə ruhi enerjini açmaqla bizdə zövq oyandırır. Zarafatlar və komik vəziyyətlərə niyə güldüyümüzü də bu şəkildə izah edir. Freyde görə, adi normal anlarımızdakı ruhi enerjimizə əslində biz cinsi və təcavüzkar duyğu və düşüncələrimizi ört-basdır etmək üçün istifadə edirik. Zarafat edərkən bu duyğu və düşüncələr suyun üzərinə çıxır. Dolayısı ilə onu boğmağa ehtiyac hiss etmərik. Onu boğmaq üçün sərf edəcəyimiz enerji qəflə-tən üzə çıxır və gülüşə çevrilir.

Göründüyü kimi, Spenserin enerjisində hər hansı bir duyğu üçün ortaya çıxmış enerji birdən lazımsız olur. Freyddə isə duyğularımızı boğmaq üçün ayırdığımız enerji, yəni boğmağa ehtiyac olmadığı zaman o enerji sərbəst qalır. Freyde görə, gülüş müddətinin şiddəti bu enerjinin miqdarı qədərdir.

1711-ci ildə Şaftsberi “Nüktə və Mizahın Özgürlüğü” adlı məqaləsində ya-zır ki, rahat, açıq ürəkli və saf bir insanın ruhi vəziyyətinə sərhəd qoyulduğu za-man o, bu vəziyyətdən qurtulmaq istəyəcəkdir. Beləcə müxtəlif yollar arayacaq, fiziki reaksiya ilə yanaşı, təlxəklik də daxil olmaqla, başqalarından intiqam alma-ğa, özünü onlardan üstün tutmağa çalışacaqdır. Təzyiqlərdən qurtularaq gülmək bəzən Hobbəsin təzad/uyğunsuzluq nəzəriyyələri ilə də üst-üstə düşür. Məsələn, Hobbə deyir ki, təzyiqdən qurtulmaq üçün insanlar onlara təzyiq göstərənə qarşı gülürlər. Bu nəzəriyyənin əsas nümayəndələrindən biri Aleksandr Bendir.

Əgər ağılımıza və qavrayış sferamıza diqqətlə baxsaq, görərik ki, rahatla-ma nəzəriyyəsi üstünlük nəzəriyyəsi ilə tez-tez yerlərini dəyişirlər. Rahatlama-

nın gülüş vəziyyətinə uyğun gələ bilən iki mərhələsi mövcuddur. İnsan ya sərbəst qalan sinir enerjisi ilə rahatlayır, ya da gülməli vəziyyətin özü sinir enerjisinin sərbəst qalmasına olduğu qədər, toplanmasına da səbəb ola bilər. Hər hansı bir qadağa bir insanın qadağan olunmanı etmək arzusunun artmasına səbəb olur. Bu arzuya yetməyən arzunu ortaya çıxarılmamış sinir enerjisi olaraq göstərə bilər və reaksiyası da ona görə verilir. Məsələn, qonaq gedərkən tərpənmədən oturması istəyə uşaq qaçmaq və qışqır-bağır salmaq istədiyi halda oturmaq və sakit durmaq məcburiyyətindədir. Ortaya çıxmayan sinir enerjisi bütün əzələlərin gərilməsi ilə özünü biruzə verir. Bu ortaya çıxarılmamış enerjinin bir diktatorluğun ağır məhdudiyyətləri altında yaşamağa məhkum edilmiş insanlarda müşahidə edilir. Burada gülməyə yol açan bir çox qadağa, seksuallığa və şiddətə qarşı qoyulmuş ənənəvi ictimai qadağaları ağla gətirir. Nigahdankənar cinsi münasibətlərdə buna görə insanların cinsi arzuları təzyiq altında tutulmuşdur. Bir komediya aktyoru bu qadağalara laqeydlik göstərərək məhdudiyyətləri kənara qoyub seksuallıqdan danışarsa, seksualqla bağlı qadağan olunmuş düşüncələrin hayqırmasına səbəb olur və təzyiq altında saxlanılan cinsi enerjinin bir qismini gülüşlə buraxır. Təzyiq altında tutulan enerjinin niyə belə olduğu da araşdırılmışdır. Bir tələbə öz müəlliminə nifrət edirsə, bu nifrətini müəllimə təcavüz edərək göstərməsinə icazə verilmir. Ona görə də tələbə düşmənlik enerjisini boğur, amma müəllim bir başqası tərəfindən şiddətə məruz qalarsa, tələbənin həbs olunmuş enerjisi gülüşlə özünü biruzə verir.

Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan türkcəsinə çevirən: Qumru Şəhriyar
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Folklor İnstitutunun elmi işçisi

Çapa tövsiyə edənlər: Akademik Muxtar İmanov